

Жемсін ИСЛАМ

ЖАЗБА ДЕРЕКТЕР ЖӘНЕ АУДАРМА МӘСЕЛЕСІ

Статья рассматривает возможности расширения мировоззрения казахской истории и культуры путем перевода исторических казахско-тюркских оригинальных записей из арабского, персидского и древнетюркского языков непосредственно на казахский язык.

Yazar, Kazak Türklerinin tarihi hakkında Arap, Fars ve eski Türk dillerinde yazılan kaynakları Kazakça'ya çevirilmesi, Kazak tarihi ve kültürü bakımından çok yararlı olacağını öne sürmüştür.

Қазақтың тіліне, әдебиетіне, мәдениетіне қатысты түркілік дәуірінің көптеген жазба деректері араб, парсы, түркі тілдерінде мұра болып қалған. Оған айғақ ретінде араб тіліндегі жазба деректердің саны 600 мыңға жуық, парсы тіліндегілер 200 мыңға таяу болса, түркі тіліндегілердің жалпы саны 70-80 мыңға жетіп жығылады. Бұлардың ішінде қазақ халқының саяси тарихы, тұрмыстық жағдайы мен өмір сүру салты, сондай-ақ қазақтың құрамына енген жалайыр, дулат, қаңлы, қоңырат, найман, арғын, керейт, қыпшақ тағы басқа тайпалар туралы мәлімет бар. Сонымен қатар қазақ даласында орналасқан мәшһүр қалалар, мәселен, Исфижаб, Баласағұн, Сығанақ, Йәсі, Сайрам, Сарай, Сарайшық, Түркістан, Сайрам, Шымкент, Меркі, Жаркент, Тараз жайындағы мағұлматтар жеткілікті.

Кеңес дәуірінде қазақ тарихы мен мәдениетіне байланысты, отарлау саясатының кесірінен қазақ ғалымдарына өз тарихын түпнұсқалық деректерден оқып зерттеулеріне, мамандар даярлауларына мүмкіндік берілмеді. Өйткені 1949 жылғы орталық комитетінің құпия жарлығы бойынша қазақ ғалымдарының шығыс елдерімен мәдени-әдеби байланыстар жасауына тыйым салынған-ды. Содан барып қазақтың өткен тарихымен қоса кеңес дәуіріндегі қазақ халқын жашай қыру пыңдығы да, Алаштың ірі қайраткерлерін қуғын-сүргінге ұшыратып, қырып-жойған деректермен қатар ғалымдардың шығармаларына да тыйым салынды, деректер жабулы қазан күйінде қала берді. Кеңес дәуіріндегі соншама саяси-психологиялық қысымға қарамастан, қазақ ғалымдары мен қаламгерлері өткен тарихымыздың мәдени-рухани мұраларын түрлі тәсілдер арқылы іздестіріп, өз шығармаларына арқау етті. Бұл жайында М.Әуезовтің «Абай жолы», І.Есенберлиннің «Көшпенділер», Ә.Кекілбайдың «Үркер», М.Мағауиннің «Бес ғасыр жырлайды» топтамасы, Тұрмағамбет Ізтілеуұлының Әбілқасым Фирдаусидің «Шаһнаме» атты жыр дастанының желісінде жырлаған «Рүстем-Дастаны» айқын мысал бола алады.

Алайда, өкінішке орай, қазақтың түркілік дәуіріне қатысты деректерді парсы, араб немесе түркі тілінен тікелей пайдалана алмай, орыс тілін дөнекер тіл ретінде пайдалануға мәжбүр болдық. Сонымен қатар өзіміз деректердің

түп нұқасына қол жеткізе алмағандықтан, көбінесе орыс шығыстанушы ғалымдарының талдауы мен пайымдауларына тәуелді болдық. Бұның бәрі Мәскеудің отарлау саясатының жоспарының негізінде қазақты өзінің төл тарихынан, мәдениетінен қол үздіріп, ұлттық тұрғыдан психологиялық күйзеліске ұшыратуды көздеген саясаты шеңберінде іске асып отырды. Әрине, олар сорақы пиғылдарының мақсатына белгілі бір деңгейде қол жеткізе алды. Мәселен қазақтар арасынан ұлттық болмысынан ажыраған ақын, оқымыстылар кездеседі. Ең жаман тұсы орыс тілді қазақтардың бір бөлігі көп жайтта ана тілін білмегенімен қатар өзінің затынан да безген жандар болып жүргендері жүрекке ауыр тиеді. Бірнеше ғасырға созылған орыстың отарлау саясаты қазақтарды өз тарихи құндылықтарына бей-жай қарайтын жағдайға жеткізді.

Қазіргі кезде тәуелсіздіктің арқасында көптеген кемшіліктерге қарамастан ұлттық-мемлекеттік мүддемізге қатысты әжештәуір жетістіктерге қол жеткіздік. Оған дәлел Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың қолдап, қуаттап отырған мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасын айта аламыз. Осы бағдарлама аясында бірталай археологиялық шаралар археолог ғалымдар тарапынан іске асты. Атырау өңіріндегі археологиялық жаңа ізденістерінің арқасында Атырау облыстық тарихи-мәдени мұраны қорғау, қалпына келтіру және пайдалану жөніндегі мемлекеттік инспекция басқармасының атқарған шаралары нәтижесіне қарағанда Қызыл қоға ауданы бойынша 67 археологиялық ескерткіштер бар. Олардың үшеуі мемлекеттік жөндеуде, қалғаны алдын-ала есепке алу тізімінде тұр.

«2006 жылы Қарабау селосынан солтүстік-шығысқа қарай екі шақырым жердегі жерде, Жолайшағыл Құм төбелі қабірінде археологиялық қазба жұмыстары жүргізілген. Оның нәтижесінде б.з.д. II ғасырдағы Сармат ханшайымының қабірі табылды. Одан Самрұқ құс бейнеленген алтын алқа, алтын сырғалар, алтын әшекей, асыл тастан жасалынған моншақтар, құмыра ыдыстары шықты. Сонымен қатар, Ақтөбе және Қарабау мекендеріне археологиялық барлау жұмыстары жүргізілуде» (Ерсайын Өмір, Алтын орда, 13-19 қыркүйек 2007 ж.). Бұл мәліметтерге қарағанда «Мәдени мұра» бағдарламасы археолог ғалымдардың жұмысына қозғау күші екенін көрсетеді. Біздің ұсынып отырған мақаламыз қазақтың түркілік дәуіріне қатысты жазба деректердің жинақталып, елбасының нақты ұсынысына сай, барлығын қазақ тіліне аудару мәселесіне байланысты болып отыр.

Аударма мәселесіне келгенде – тәуелсіздіктің самал желі есе бастаған, сонау 1986 жылынан біраз бұрын ғалымдарымыз кеш те болса Қожа Ахмет Йасауи, Жүсіп Баласағұн, Махмұд Қашғари сынды түркі халықтарына ортақ тұлғалардың түркі тілінде жазылған шығармаларының түшнұсқасын негізге ала отырып қазақ тіліне тәржімалап ғылыми айналымға енгізді. Сондай еңбектердің қатарында: Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» Махмұд Қашғаридың «Түрік сөздігі» – екеуін де аударып, алғы сөзін жазған ғалым, ақын Асқар Құрманшұлы Егеубай. Қожа Ахмет Йасауидың «Хикмет

жинағы» (жинақты баспаға әзірлеген, алғы сөзі мен түсініктерді жазып, сөздікті және қазақша жолма-жол аудармасын жасағандар – Мұхамед-Рахым Жармұхаммедұлы, Мақсұт Шафиғи, Сәрсенбі Дәуітұлы, қазақша көркем тілге тәржімалаған Есенбай Дүйсенбай).

Қазақ мәдениетіне қатысты араб тіліндегі қолжазба деректерді қазақ тіліне аударып, ғылыми айналымға енгізіп жүрген шығыстанушы ғалым Әбсаттар Дербісәлі. Ол қазақ топырағында дүниеге келіп ислам әлеміне елеулі еңбек еткен көптеген түркі ғалымдары мен қаламгерлерінің өмірбаяны мен шығармашылығы жайын «Қазақ даласының жұлдыздары» атты кітабында және «Қазақтың дана перзенттері» атты көлемді мақалаларында оқырмандарға таныстырды. Сондай-ақ Мырза Хайдар Дулаттың «Жаһаннаме» поэмасын да түркі тілінен аударып, сөздігін жасап, кіріспесін жазып, ғылыми басылымын дайындап, баспадан жарыққа шығарды.

Қазақтың тарихына, әдебиеті мен мәдениетіне қатысты ендігі жерде тікелей түшнұсқалық деректермен ғылыми-зерттеу жұмыстарды жүргізу қажет. Өйткені Ресей мен Өзбекстан сынды елдердің шығыстану саласы қаншама дамыған болса да олардың зерттеулері өздерінің ұлттық және мемлекеттік мүдделерінен аспайды. Сол үшін біздер жазба деректердің қазақ тіліне аударылуын жүйелі түрде қолға алуымыз керек. Оның бізге берері көп екендігін аудармадағы науқандық шаралардың нәтижелері көрсетіп келеді. Мәселен Жамбыл облысының бұрынғы әкімі Серік Үмбетовтың ұсынысы әрі қолдауымен М.Х.Дулати атындағы Тараз Мемлекеттік университетінің «Дулаттану» ғылыми-зерттеу орталығында Тараз қаласына қатысты жазба деректерді көбінесе түшнұсқадан қарастырып, «Көне Тараз» және «Тараз-парсы ақындарының жыр шумақтарында» атты кітаптарға енгіздік. Бұл еңбектер облыс әкімдігінің және Иран ислам республикасы елшілігінің мәдени орталығының қаржыландыруы арқасында, Тараз қаласының 2000 жылдық мерейтойының қарсаңында жарық көрді.

Сонда байқағанымыз, сол кезге дейін бірде-бір шетелдік ғалым Тараз қаласын парсының жазбаларынан қарастыра қоймапты. Қарастырған еңбектерде Тараз қаласы көптеген парсы ақындарының жыр шумақтарына арқау болыпты. Атап айтқанда: парсы тілді Рудаки (XI), Фердауси (941-1011), Әсәди Туси (XII), Фәррохи Систани (X-1038), Фәхреддин Горгани (т.ж. белгісіз-1074), Мәшуд Сәд (1048-1101), Сузәни Самарқанди (XII), Хағани Ширвани (1126-1199), Хақим Санай (XI-XII), Дәғиғи Туси (XI), Әнвәри (XII) сынды ақындары Тараз қаласының аруларын, шеберханаларын, арғымақтарын, әсем базарларын, киімдерін, ерлерін өз бәйіттеріне өзек еткен. Иран ақындарының Таразға көңіл бөлгендігі аталған қала Орталық Азияның орта ғасырларда дамыған сауда, өнер орталық шаһары болғандығын айқындайды. Ол дегеніміз Қазақ жерінде отырықшы мәдениеттің де өркендегенін көрсетеді. Демек тікелей түшнұсқалық жазбаларынан мәдениетімізге қатысты көптеген деректер кездестіре аламыз.

Қазақ тілінің тарихын зерттеуге де түпнұсқалық деректермен жұмыс істеу айтарлықтай қазақтың орта ғасырларда қолданыста болған сөздерін біршама анықтап бере алады. Ана тіліміздің тарихына мән берер болсақ тікелей аударманың қажеттілігіне назар аударатын уақыт жетті. Мәселен – Мырза Хайдар Дулаттың «Тарих-и Рашиди» еңбегін түпнұсқадан қазақ тіліне тәржімалағанда Мырза Хайдар халқымыздың наным-сеніміне, салт-дәстүріне, күнделікті тіршілігіне қатысты жүзден аса қазіргі кезге дейін сол күйінде, сол мағынасында пайдаланып келе жатқан қазақ сөздерін қолданғанын көрдік. Сондықтан жекелеген қазақ сөздері тарихи-әдеби жазба деректерінде қолданылып жатса, оның әрбір сөзінің қаншама материалдық һәм мәдени-рухани жүктемесі бар екенін ұғыну қиын емес. «Тарих-и Рашиди» еңбегінде төмендегі қазақ сөздерін сол күйінде кездестірдік. Олар: Көк ешкі, жарлық (иәрлық), құспы, қымыз, қымыз той, елші, қымыз кесесі, мансап, тұман ту, қосын ту, моғол ұлысы, қалмақ, қоналқы, ауын, қазақы рәсім (қазақы салт), қымыз дәрмен (қымыз ем), таңба, жар (сай), олжа, сабақ, орамал, дастарқан, кіпкене, көкірек, кіршік, төгілген, төре, тоғыз тарам (өткел), жүлде, қарауыл, қорық, қазық қағу, (қазба жұмысы), кез (өлшем), тоқпақ (тоқмақ), жеті құдық (иети құдық), дорба, ағаш (соқа), қошқар, мұхит, Қара Тұран Қытай (өзен), көл, қашыр, талқан, жоңқар қол (сол жақ қанаты), пақыр (кәмине), нәмәрт, қиын, мөлшер-будал (бөлшектеңіп белгіленген аймақ, жер бөлігі мағынасын білдіреді), әскер, ат басы, сан (дене мүшесі), қараңғытау (тағ), қаратал, қошын, аймақ, қодас, азық, жарак, қара құлақ, (адам есімі), қатар, орда бегі, Жәке (күрмет түрінде қысқартып атағаны), Жарас (есім), Мөңке бек, Тоқтақұл, Ұзын сақал, Тәңірберді, түлкі атар, қол, батыл, қызыл, Тыныш хан, ауқат,мәслихат, томаға, Сүтемген (есім), аталық (аталық салты бойынша), сынап, жезде, аула, Көк кесене, сардар, Мамық (есім), Сансыз (есім), шөл, қорық, жеңгелік (әменгерлік-иәнгелик), ұрық, ба кештерхана ұшып сұңқар болды, Алматы, Ақтас (Ақташ), қазына т.б.

Тарихи жазба деректерді аудару, біріншіден, қазақ тілінің тарихын, тұрмыс-тіршілігін, мәдениетін дәйікті түрде зерттеуге мүмкіндік береді. Екіншіден, деректердегі мазмұнды ұлттық мүддеге орай қарастыруға, зерделеуге жол ашады. Үшіншіден, қазақ тілінің сөздік қорын байыта түседі. Төртіншіден, қазақ тілінің әлем тілдер арасында бәсекеге қабілетті тіл болуына көмектеседі. Бесіншіден, қазақ тілінің терминологиялық қазынасының молаюына үлес қосады. Алтыншыдан, халқымыздың ұлттық тіл, әдебиет пен фольклорының түркілермен қатар моңғол, араб, парсы халықтарымен ортақ тұстарын анықтауға көп мүмкіндік береді. Жетіншіден, ғалымдарымыз көбінесе орыс тіліндегі зерттеулерді пайдаланып келгені үшін тарихи тұлғалардың аты-жөні, жер-су аттарын орыс тілінің транскрипциясы бойынша жазып та айтып та келдік. Бұл бір сөздің этимологиясын анықтауда қиындық тудырады. Әрі Ахмет Байтұрсынұлының төте жазуы негізінде жасалған қазіргі кирилл жазуы әрбір дыбысты бір таңбамен көрсете алады. Соған қарамастан біз орыстың дыбыстандыру заңына бағынып келдік.

Тікелей аударма есімдерді қазақ әліпшесімен дыбыстандыруға мүмкіндік береді.

Ұлықбектің «Ұлыс әрбә'е» (Төрт ұлыс), Ата Мәлек Әлаеддин-Бәһәддин Мұхаммед ибн Шәмседдин Мұхаммед Жовейнидің «Тарих-е Жаһангошай» (Әлемді жаулап алушының тарихы), Шарафеддин Әли Иәзидің «Зафарнаме» (Жеңіс хат немесе жеңіс кітабы), һәмәд-әл-лаһ Мостуфидің «Тарих-е Гозиде» (Таңдаулы тарих), «Тарих-е Вәқәие» (Оқиғалар тарихы), Рашидеддин Фәзлолланың «Жәми-ат-Тауарих» (Жалпы тарих), «Жам-е Гитинәмай» (Әлем көрінетін кесе), Фәзледдин Рузбеган Исфәһанидің «Меһманхане Бұхара» атты еңбектерін әлем зерттеуші ғалымдары ана тілдеріне аударып күні бүгінге дейін орта ғасырлардың өте құнды деректері ретінде пайдаланып келеді. Қазақ ғалымдары солардың аудармаларын пайдаланғанын олжа санап келе жатқандығы жасырын емес. Шыңтуайтына келгенде тәуелсіздігіміздің жиырма жылда дайындалған кадрлармен ғылыми аударма саласына жаңа серпін беруге мол мүмкіндік бар.

Осы орайда Қазақ хандығының саяси тарихына қатысты оқиғалар Мұхаммед Шейбанимен (1451-1510) тіке-тіресі Мұхаммед Салиһтың «Шейбанинаме» атты поэмалық дастанында баяндалады. Соңдай-ақ «Меһманхане Бұхара» кітабында автор Қазақ хандарының Мұхаммед Шейбани арасында болған соғыстарды бейнелей отырып, Қазақ халқының көпшенді өмірін өлең жолдарымен суреттейді. Әрине, кітаптың бас кейіпкері Мұхаммед Шейбани болғандықтан оқиғалардың пынайылығы ой елегінен өтуге тиіс екендігі тарихшы ғалымдардың үлесіне тиесілі болып табылады. Аталған кітапта қазақтың өмір салтын төмендегі өлең жолдарымен сипаттаған:

Жылжымалы үйлері тайпасының қазақтың,
Мәһпүр болып келеді барлық мынау әлемге.
Ұлысы мен кіпісінің қазақтың,
Шарықтайдай үйлері биіктерде.
Мекен еткен жеріне қарай қалсаң қазақтың,
Жүзіп бара жатқандай көрінеді көктерде.

Жазба деректердегі осындай мәліметтер сан саланың зерттеліп, зерделенуіне тамыздық бола алатыны анық. Мәселен, бұл шумаққа ой жүгіртсек қазақ хандығы құрылмастан бұрын Қазақ халқының қазақ атауымен қалыптасып, өмір салтының қалыптасуын байқауға болады. Бұның өзі зерттеушіні қазақ сөзінің этимологиясына біршама жақындата түседі.

Түйіндеп айтқанда, мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдар жастарды түрлі спорттық, мәдени шаралар деген сылтаумен концерттік ән кештеріне, ойын-сауықтарға қатыстырып жатады. Сөйтіп жалған жұлдыздардың қатарын көбейтіп жатады. Бірақ та ұлттық мәдени-ғылыми шаралар жеткіліксіз түрде жасалмайды. Соның салдарынан жастардың кітап

оқуға деген ықылас-ынтасы кемшін түсіп жатады. Содан жастардың басым бөлігі ғалым болуға, тарихы мен әдебиетін тануға құлықсыз.

Ендігі жерде жастардың тарихи санасын ояту үшін, білім мен ғылымға құштарлығын арттыру үшін, қазақтың тарихына, жеріне байланысты соңғы зергтеу жұмыстарды саралап, оқулықтарға әрі оқулық құрал қатарында мектептер мен жоғарғы оқу орындарында кеңінен қолданысқа енгізу керек.

Ал, қазақ тарихына қатысты еңбектерді қазақ тіліне аудару қазақ тарихының түркілік дәуірін, моңғолдармен қарым-қатынасын тереңдете түсуімізге септігін тигізеді. Әрі қазақтың шығыстану ғылымының дербес шаңырақ құруына негіз қалай алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сұлтанов Т.И. Алтын Орда. Ауд. Р.Шаймарданов. Алматы, «Мектеп», 2004, -176 б.
2. Жеменей И. Мұхаммед Хайдар Дулат - тарихшы-қаламгер, «Зерде», 2007, -360б.
3. Фәзледдин Рузбеган Исфাহани. Меһманхане Бұхара. Ташкент, Ө. Бируни атындағы шығыстану институтының қолжазба қоры, № 1414.
4. Мұхаммед Малиһ. Шейбанинаме. С.Петербургъ, 1904, 225б.

REZUME

ZH.ISLAM (Almaty)

LITERARY MONUMENTS AND TRANSLATION PROBLEMS

The goal of this article is in extending the world outlook of Kazakh history and culture by translating historical Kazakh-Turkic original records from Arabic, Persian and ancient Turkic languages directly to Kazakh language.